

The Components of the Process of Motivation in Moral Education from the Perspective of the Holy Quran*

Ali Hemmat Banari ^۱

Muslim Ahmadloo ^۲

Abstract

The role of the motivation process in moral education is one of the most important issues discussed in educational sciences. The Holy Quran, according to its revelatory principles, has components that must be achieved to understand this process; because this process can't be specified correctly before determining them. Therefore, it is necessary to identify the components of the process of motivation in moral education from the perspective of the Holy Quran. These components include the foundations, principles, characteristics, goals, and steps. This article uses the descriptive-analytical method to extract these components from the Holy Quran. The results of the research indicate that the principles of the process of motivating moral education from the perspective of the Holy Quran are monotheism, free will and nature; Principles of this process: Revelation is respect for human beings and balance of body and soul; Characteristics: moderation, applicability and awareness; its goals are to improve the lifestyle, to reach perfection and nearness to God and salvation; The stages of the process of creating motivation in moral education from the perspective of the Holy Quran can be summarized in three stages: the input stage (theoretical and cognitive dimension), the stage of activities (practical and behavioral dimension); output stage (decision making)

Keywords: Motivation Process, Moral Education, Foundations, Principles, Goals, Steps.

*. Date of receiving: March ۱, ۲۰۲۲, Date of approval: August ۲۳, ۲۰۲۲.

۱. Assistant Professor, Qur'an and Hadith complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran; (ah.banari@yahoo.com).

۲. PhD Candidate in Quran and Science, Al-Mustafa International University, Qom, Iran (Corresponding Author); (masoudahmadlou1@gmail.com).

مؤلفه‌های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم*

علی همت بناری^۱ مسلم احمدلو^۲

چکیده

نقش فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از مهمترین مسائلی است که در علوم تربیتی بحث می‌شود. قرآن کریم با توجه به مبانی و حیانی خود دارای مؤلفه‌هایی است که برای شناخت این فرایند باید به آن مؤلفه‌ها دست یافت؛ زیرا پیش از تعیین آنها نمی‌توان این فرایند را به‌صورت صحیح مشخص کرد. این مؤلفه‌ها شامل مبانی، اصول، ویژگی‌ها، اهداف و مراحل است. این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به استخراج این مؤلفه‌ها از قرآن کریم پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، مبانی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم عبارت است از: یکتاپرستی، اختیار و فطرت؛ اصول این فرایند: وحیانی بودن، تکریم انسان و توازن جسم و روح است؛ ویژگی‌ها و خصوصیات آن: اعتدال و میانه‌روی، قابل اجرا بودن و آگاهی‌بخشی است؛ اهدافش نیز اصلاح سبک زندگی، رسیدن به کمال و قرب الهی و رستگاری است؛ مراحل فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم نیز در سه مرحله خلاصه می‌شود: مرحله ورودی (بعد نظری و شناختی) مرحله فعالیت‌ها (بعد عملی و رفتاری)؛ مرحله خروجی (تصمیم‌گیری).
واژگان کلیدی: فرایند ایجاد انگیزش، تربیت اخلاقی، مبانی، اصول، اهداف، مراحل.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۰ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱.

۱. استادیار مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران (ah.banari@yahoo.com).

۲. دانش آموخته دکتری قرآن و علوم، جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران (نویسنده مسئول) (masoudahmadlou^۱@gmail.com).

مقدمه

انگیزش، نقش مهمی در تربیت انسان در تمامی مراحل تربیتی دارد. از آنجاکه تعیین فرایند ایجاد انگیزش بر اساس مکاتب فکری متفاوت است، لازم است با تعیین این فرایند بر اساس آیات قرآن به دیدگاه مطلوب در این مسئله برسیم. قرآن کریم کتاب راهنمای سعادت و کمال، برای تربیت انسان در جنبه‌های مختلف راهکارهای متعددی را بیان کرده است. نقطه هدف تربیت و هدایت قرآنی، انسان است. آشنایی با مؤلفه‌ها و اجزای تشکیل دهنده فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، از جمله مسائل مهمی است که برای ورود به بحث لازم و ضروری است. شناخت جایگاه و نقش فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، منوط به تعیین مواردی از قبیل: ضرورت، مبانی، اصول حاکم، اهداف و مراحل فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم است. با توجه به اینکه شناخت این مباحث از مبادی این مسئله است، در صورت بی‌توجهی به این مطالب، احتمال خطا رفتن در تعیین ابعاد نظری و عملی این فرایند وجود دارد.

پیشینه مسئله

با تتبع در آثار پژوهشگران پیشین، نگاشته‌های علمی گوناگونی در زمینه این مسئله، یافت می‌شود. درباره تربیت اخلاقی، کتاب «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی» خسرو باقری؛ «درآمدی بر تربیت اخلاقی (مبانی فلسفی - روان‌شناختی، رویکردها و روش‌های تربیت اخلاقی)» اکبر رهنما؛ «تربیت اخلاقی» مبینا غربا و اکرم دهباشی است. پایان‌نامه «تحلیل تاریخی تربیت اخلاقی در اسلام» تقی شقاقی (۱۳۹۲)؛ مقاله «تربیت اخلاقی و ضرورت نگاهی دوباره به آن» علی همت بناری؛ «طراحی الگوی دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی» سیداحمد فقیهی «نوشته شده است. درباره انگیزش در تربیت اخلاقی نیز آثاری دیده می‌شود. از جمله کتاب «انگیزش در تعلیم و تربیت (نظریه، تحقیقات و کاربردها)» بل آر پینتریچ و دیل اچ شونک؛ مقاله «تأثیر بینش بر انگیزش در تربیت دینی و اخلاقی» هادی رزاقی؛ «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی قرآن کریم از از دیدگاه "علامه طباطبایی"» زینب کبیری و حسن معلمی؛ «هدف غایی تربیت اخلاقی در قرآن از منظر "تفسیر المیزان"» به قلم «یونس حسنی» و «سید احمد فقیهی»؛ همچنین پایان‌نامه «بررسی روش راهبردی قرآن کریم در انگیزش انسان‌ها برای تخلق به فضائل اخلاقی» عیسی آرامون؛ «مقایسه انگیزش از دیدگاه قرآن و روان‌شناسی» محسن خالقی؛ مقاله «منابع انگیزش اخلاقی با رویکرد تطبیقی بین دیدگاه علامه طباطبایی و مازلو» کاویانی و کریمی؛ و «تدوین الگوی منابع انگیزش اخلاقی در قرآن (بر اساس تفسیر المیزان)» به قلم وجدانی به نگارش در آمده است.

با وجود همه نوشتارهایی که بیان شد، هیچ نوشتاری به طور خاص و معین به موضوع مؤلفه‌های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم نپرداخته است.

مفهوم‌شناسی

برای ورود به بحث ابتدا لازم است، مفاهیم کلیدی و اصلی مقاله همچون مفهوم انسان‌شناسی، فرایند، انگیزش و تربیت اخلاقی مورد بررسی قرار گیرد.

۱. فرایند

عبارت «فرایند» واژه‌ای نوپدیدی است که در علوم مختلف کاربردهای گوناگون دارد. در اینجا ابتدا معنای لغوی و سپس معنای اصطلاحی آن تبیین می‌شود.

یک. فرایند در لغت

واژه فرایند، ترجمه عبارت فرانسوی «PROCESS» است. عبارت «پروسه» از طرف مترجمان آثار روان‌شناسی و علوم اجتماعی در معانی گوناگونی همچون: فراگرد، پویش، روند، روانه، رویداد، فراشد، فراروند، فرایند، مراحل مختلف چیزی، شیوه، پیشرفت تدریجی و مداوم (بریبجانیان، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، ۱۳۷۳: ۵۸۵)، مرحله، دوره عمل، طرز عمل، تهیه کردن، به انجام رساندن و تمام کردن (معین، فرهنگ فارسی معین، ۱۳۷۱) استفاده شده است.

دو. فرایند در اصطلاح

این واژه در دانش روان‌شناسی نیز اصطلاحات گوناگونی دارد؛ به‌طور خلاصه، اصطلاح «فرایند»؛ یعنی تغییر مرحله به مرحله به سمت یک هدف معین است (ر.ک: پورافکاری، فرهنگ جامع روان‌شناسی - روان‌پزشکی: انگلیسی - فارسی، ۱۳۷۶: واژه Process).

۲. انگیزش

«انگیزش» دارای معنا و مفهوم خاصی است. معادل این کلمه در زبان عربی، تحریض، تحریک، ترغیب، تشجیع، تهییج، إثارة و دفع؛ و معادل آن در زبان انگلیسی «Motivation» است. در ذیل، به بررسی مفهوم این کلمه پرداخته می‌شود:

یک. انگیزش در لغت

واژه «انگیزش» در نزد لغت‌شناسان، به معنای برانگیختن، برانگیخته شدن، انگیزختن، انگیزیدن، تحریک، ترغیب، تحریض، حرکت، جنبش، تاخت و تاز، رستاخیز، قیامت و ... آمده است (معین، فرهنگ فارسی معین، ۱۳۷۱: ۱/ ۳۹۳ - ۳۹۴).

دو. انگیزش در اصطلاح

برای کلمه «انگیزش» در اصطلاح علمی، تعاریف خاصی از سوی صاحب‌نظران ذکر شده که در ذیل، به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

انگیزش عبارت است از مجموع متغیرهای پیچیده ارگانیسمی و محیطی که کنش آن‌ها به فعالیت عمومی و جهت‌دار احساس و رفتار منجر می‌شود (خداپناهی، انگیزش و هیجان، ۱۳۸۹: ۱۶)؛ در تعریف دیگری، انگیزش فرایندی زنجیره‌ای که با احساس نیاز یا احساس کمبود و محرومیت شروع می‌شود، سپس خواست را

به دنبال می‌آورد و موجب تنش و کنش به سوی هدفی می‌شود که محصول آن، رفتار و نیل به هدف است (سید جوادین، تئوری‌های مدیریت، ۱۳۸۶: ۴۵۶). بر این اساس، مراد از انگیزش در اصطلاح علمی، مجموعه اموری (اعم از نظری و عملی) است که انسان را به سمت هدف معین و خاصی سوق داده و هدایت می‌کند.

۳. تربیت اخلاقی

عبارت «تربیت اخلاقی» ترکیبی اصطلاحی است که از دو کلمه «تربیت» و «اخلاق» تشکیل یافته است و برای هر کدام، معنای مستقلی به لحاظ لغوی و اصطلاحی یافت می‌شود.

یک. تربیت اخلاقی در لغت

واژه «تربیت»، کلمه‌ای عربی است که از ریشه «ربو» یا «ربی» گرفته شده است. این کلمه در لغت، به معنای پرورش، پروردن، آموختن آداب و اخلاق به کسی، ادب کردن، ایجاد تغییرات مطلوب در کسی یا چیزی، تغذیه، رشد دادن، نمود دادن، ... ذکر شده است (فیروزآبادی، معجم القاموس المحیط، ۱۴۳۳: ۴۹۱). «اخلاق» جمع «خُلُق» به معنای عادت، طبع، سنجیه، مروت، دین، سیما و سیره درونی انسان است (فیومی، المصباح المنیر، ۱۴۲۵: ۱۸۰).

دو. تربیت اخلاقی در اصطلاح

برای تعبیر «تربیت اخلاقی» نیز تعریف‌های گوناگونی از سوی کارشناسان فن عرضه شده است که به بعضی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

تربیت اخلاقی: پرورش عادات و صفات اخلاقی مطلوب اسلامی (مطهری، فلسفه اخلاق، ۱۳۷۲: ۷۴ - ۷۵)؛ درونی شدن ارزش‌های اخلاقی و شکل‌گیری پایدار شخصیت انسان بر اساس ویژگی‌های انسان کامل اخلاقی (عالم‌زاده نوری، راهبرد تربیت اخلاقی، ۱۳۸۹: ۶۶)؛ زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی جهت شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاح و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیراخلاقی در خود انسان یا دیگری است (بناری، تربیت اخلاقی و ضرورت نگاهی دوباره به آن، ۱۳۷۹: ۱۷۸).

مؤلفه‌های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم

۱. ضرورت تبیین فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی در قرآن

چرا از میان این همه منابع و مآخذ در دسترس، بر روی قرآن کریم تمرکز کرده‌ایم و قصد داریم فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی را از این کتاب، استخراج و استنباط کنیم؟ مگر این کتاب، چه ویژگی و خصوصیتی دارد که باید بدان مراجعه کرد و از آن استمداد جست؟ چه مختصات مهمی در این کتاب هست که سبب بهره‌بری از آن در تربیت اخلاقی می‌شود؟

قرآن کریم - بر اساس ادله فراوان و معتبر درون دینی اسلام، جامع ترین، دقیق ترین و پاسخگو ترین منبع و مأخذ برای هدایت انسانی به سوی تحقق تربیت اخلاقی بشریت است. قرآن کریم خود را وسیله ای برای هدایت انسان های باتقوا معرفی می کند (بقره/۲) و بعد از توصیف متقین در چند آیه، انسان های باتقوا را اهل هدایت و اهل فلاح و رستگاری قرآنی می داند (بقره/۵).

در آیات دیگری (بقره/۱۵۹) خود را مایه هدایت عامه مردم معرفی کرده و یا آن را موعظه برای تمام مردم از جانب پروردگار عالم و مایه هدایت و رحمت برای مؤمنین معرفی می کند (یونس/۵۷).

دین مبین اسلام دارای نظامی فراگیر و جامعی است که هر مسلمانی، به نحوی با نظرات دین اسلام سروکار دارد؛ چراکه اسلام بر تمام شئون زندگی انسان اعم از اقتصاد، اجتماع، سیاست، حکومت و ... به خصوص در حوزه تربیت اشراف کامل دارد. علت اصلی این واقعیت، این است که اساساً دین را برنامه زندگی بشر دانسته اند (جواد آملی، شریعت در آینده معرفت، ۱۳۷۲: ۹۳؛ طباطبایی، شیعه در اسلام، ۱۳۸۶: ۳)، پس به صورت فراگیر این برنامه در طول زندگی هر فردی جریان دارد.

قرآن کریم توجه دقیق و عمیقی به مقوله تربیت داشته و در نگاهی موشکافانه به نفس انسانی، به بررسی ابعاد وجودی او می پردازد. توجه اسلام به ابعاد فردی بشر، اعم از ابعاد عاطفی (مانند وجدان، میل و غریزه، احساسات و...) و عقلانی (مانند خرد، اندیشه، علم، شناخت، فکر و باور و...) و رفتاری و تمامی نیازهای انسان از نیازهای جسمی مانند خوراک، پوشاک و مسکن و ... گرفته تا نیازهای روحی روانی مانند نیاز به آرامش، نیاز به امنیت، نیازهای جنسی و ... همه نشانگر این واقعیت است.

با مراجعه به تاریخچه علم تربیت، چنین به دست می آید که تعلیم و تربیت جدید، همانند دیگر علوم انسانی، بیشتر در قرون اخیر، به خصوص در قرن بیستم، دچار تطور و دگرگونی و رشد شده است؛ (شکوهی، مبانی و اصول آموزش و پرورش، ۱۳۷۵: ۵۷)؛ اما در دین مبین اسلام و به ویژه منابع قرآن به این مقوله، از همان ابتدای ظهور دین اسلام و نزول قرآن اهمیت ویژه ای داده شده است. انسان به عنوان اشرف مخلوقات موضوع علم تربیت و یکی از مهمترین موضوعات مطالعاتی این علم است؛ زیرا در حقیقت مراد از تربیت فراهم کردن زمینه های پرورش و به فعلیت رساندن استعداد های انسانی است که خداوند به صورت استعداد در سرشت او به ودیعت نهاده است (مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ۱۳۸۳: ۷۷).

خالق انسان تنها کسی است که می تواند به تربیت استعدادهای نهفته وی مبادرت ورزد؛ از این رو، بهترین منبع مطالعه انسان و علم تربیت انسان، منابعی است که به نوعی ارتباط با خداوند و عالم ملکوت دارند. دین مبین اسلام با این ادعا که قرآن کریم همان منبعی است که کلام خداوند را در زمین نشر می دهد، درصدد اثبات گزاره های تربیت اخلاقی است. در قرآن کریم به این نکته اهمیت بسیاری داده شده است که وظیفه تربیت انسان باید در دست کسانی باشد که از رمز و راز و زوایای وجودی انسان مطلع باشد، حتی این اطلاع به حدی باشد که از خود آدمی نیز آگاه تر باشد. کسی که او را خلق کرده و مایه فطرت و سرشت انسانی در دستان او بوده و در آن از روح خود دمیده است (حجر/۲۶؛ یس/۷۷؛ مومنون/۱۲؛ مریم/۶۷؛ حج/۶۶. حجر/۲۹) خداوندی

که نیروی عقل و خرد، عاطفه و احساس، وجدان و معنویت خواهی را در نهاد او قرار داده است (ق/۱۶)

۲. مبانی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی

مبانی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، «پیش فرض‌های بنیادین» است. واژه «مبنا» که جمع آن «مبانی» است، در لغت به معنای محل بنا، پایه و بنیان و ریشه چیزی آمده است (عمید، فرهنگ فارسی عمید، ۱۳۶۳: ۱۰۴۸).

بنابراین مراد ما از مبانی فرایند ایجاد انگیزش، پیش فرض‌های بنیادینی است که تحقیق بر آن‌ها مبتنی است.

یک. یکتاپرستی

یکی از پیش فرض‌های بنیادین قرآن کریم در تعیین فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، مسئله یکتاپرستی است که مبنای عام در تمامی مباحث تربیت اخلاقی است. اهمیت یکتاپرستی به دلیل اینکه در حیات فردی و اجتماعی انسان تأثیرگذار بوده و در شئون مختلف زندگی انسان مؤثر است، دارای جایگاه رفیعی است.

توحید ریشه درخت تنومند اسلام و حقیقت تمامی آموزه‌های قرآنی است که نشان از اصلی‌ترین منبع بودن قرآن در تربیت اخلاقی انسان است. شجره طیبه‌ای (ابراهیم/۲۴) که قرآن از اصل ثابت و فرع در آسمانش یاد می‌کند؛ همان توحیدی است که فروغش اخلاق، عقاید و احکام عملی است (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۵۲/۱۲). یکتاپرستی قرآنی به معنای این است که خداوند را پروردگار همه چیز دانسته، ارباب دیگر را در این جایگاه راه ندهیم؛ چون وجود مدبرهای مختلف باعث اختلال تدبیر همه چیز شده، موجب انهدام نظام عالم خواهد شد (همان: ۱۵۳/۱۰).

دو. اختیار

بر اساس برخی از آیات، انسان موجودی مختار است که با اتخاذ روش صحیح و آزادانه در زندگی درصدد است تا افعال خود را آگاهانه انجام دهد. ارزش وجودی انسان به قوه اختیار اوست؛ انسانی که از روی آگاهی به سمت فضایل یا رذایل اخلاقی می‌رود، دیگران را متهم نکرده، از مسئولیت خود شانه خالی نمی‌کند. قرآن کریم انسان را موجودی آزاد خطاب کرده است که در انتخاب مسیر هدایت و گمراهی مخیر است (انسان/۳). در صورتی که به جبر در تربیت انسان قائل باشیم، هیچ‌گونه مرحله و فرایندی نمی‌توان برای ایجاد انگیزش در تربیت انسان در نظر گرفت؛ زیرا در این صورت او از قبل تربیت شده و طی کردن مراحل مختلف و پروسه‌های گوناگون در تربیت او تأثیری نخواهد گذاشت؛ اما اگر قائل به اختیار انسان باشیم، شخصی که از روی اختیار در تلاش برای کسب فضائل تربیتی است، نیازمند تعیین چگونگی و مراحل ایجاد انگیزش در او خواهد بود.

فلسفه و هدف خلقت انسان از نگاه قرآن کریم (ملک/۲؛ انسان/۲) آزمایش انسان در مرحله عمل است و

امتحان با اجبار و زور در تنافی و تضاد است و باید انسان، مختار و آزاد باشد تا بتواند به اراده خودش، یکی از مسیرهای زندگی را تعیین کرده و معنا و ماهیت آزمایش و امتحان صدق کند.

سه. فطرت الهی

یکی دیگر از مبانی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، داشتن فطرت الهی انسان است. قرآن کریم انسان را موجودی بالفطره توحیدی و خداپرست و تربیت شده بالقوه می‌داند. اگر فطرت و فطریات انسان را بپذیریم، آن فطریات باید در تربیت او در نظر گرفته شود. اساساً واژه «تربیت» به معنای رشد و پرورش دادن وقتی معنی پیدا می‌کند که وجود سلسله استعدادها و ویژگی‌ها را در انسان پذیرفته باشیم. معلم و مربی مانند باغبان است، نه مانند صنعتگر یا نجار. باغبان گل و درخت را «پرورش» می‌دهد؛ اما صنعتگر، مصنوعات خود را می‌سازد. مربی استعداد عقلانی و فکری انسان را رشد می‌دهد. استعداد خداجوی انسان را پرورش می‌دهد و احیاناً هدایت می‌کند (مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۷۴: ۳/ ۴۵۴).

فطرت با تربیت ارتباط دارد. همان‌طور که گفته شد: امور فطری بالقوه هستند و به کمک عواملی بالفعل و قوی می‌شوند و عواملی نیز می‌توانند آن‌ها را خاموش یا منحرف سازند؛ عواملی مانند آلودگی روح به گناهان، محیط نامناسب و بیان نادرست مفاهیم دین، به صورت ایجاد تصور نامعقول و غیرعلمی از خدا و صفات او یا ایجاد تعارض میان دین و سایر فطریات و تمایلات طبیعی بشر نیز از عوامل سرکوبی فطرت مذهبی است (همان: ۴۰۵/۳).

متقابلاً بعضی از عوامل، فطرت و امور فطری را تقویت می‌کنند؛ مانند پاک‌بودن از گناه و معنوی بودن جامعه و محیط و بیان عالمانه و صحیح مفاهیم دین. با وجود این عوامل، فطرت خداجوی انسان به راحتی انسان را هدایت می‌کند و او نیز به ندای فطرت پاسخ می‌دهد. شناخت فطریات انسان، در تربیت اخلاقی لازم است تا بتوان از طریق ندای فطرت خداجوی انسان به جلب توجه و انگیزش در تربیت اخلاقی دست یافت و از این طریق فطرت را به فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی سرایت داد.

بر اساس آیه شریفه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»؛ (روم/۳۰) انسان باید از طریق پاسخ‌گویی به ندای فطرت الهی، در مسیر تربیت اخلاقی قدم نهد و با استفاده از این نعمت خدادادی به کمال اخلاقی نائل آید. تربیت اخلاقی یکی از مقدمات اولیه و اساسی جهت تقرب به خداوند منان است. انسان به طور فطری و بر اساس سرشت اولیه، خداجو و خدامحور است؛ چراکه پروردگار متعال در این آیه به نوع انسان دستور می‌دهد که از فطرتی که خداوند حکیم، انسان را بر آن سرشته است و تبدیل و تغییری در آن وجود ندارد، پیروی نماید و با تمام توجه، روی به سوی دین الهی بیاورد.

از این رو پیامبر اکرم (ص) در خطاب جاودانی خود (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳: ۷۰، باب ۵۹/۳۷۲)، مأموریت آسمانی‌اش را کامل کردن مکارم و ارزش‌های اخلاقی، و نه آموزش، انتقال و ایجاد آن‌ها برمی‌شمرد. بدون تردید، توجه کامل به سوی دین الهی، همان عنایت و توجه کامل و جامع به خداوند منان است و دین،

در طول قرب به خداوند متعال است. در بسیاری مواقع برای بسیاری انسان‌ها، حجاب‌هایی ایجاد می‌شود و از این فطرت و سرشت اولیه، برگشته و به امور دیگر تمایل می‌یابد. همین مسئله، موجب انحراف انسان از راه الهی و حقیقی شده است.

از همین رهگذر، تربیت اخلاقی، نقشی تعیین‌کننده در قراردادن انسان در صراط مستقیم بر عهده دارد و بر اساس آیات قرآن (حمد/ ۶ - ۷) هدایت یافتن به سوی صراط مستقیم، موجب نعمت یافتن از سوی خداوند عزیز و شمول رضایت و قرب الهی خواهد شد.

تربیت اخلاقی نیز سازوکار مخصوص به خود داشته و برای تحقق یافتن آن در مرتبی، در بسیاری از مواقع، احتیاج به ایجاد انگیزش دارد. به طوری که اگر انگیزش نباشد، بسیاری از انسان‌ها به سوی تربیت اصیل و الهی رهنمون نمی‌شوند. در نتیجه، از سرشت و فطرت اولیه و الهی بازمانده، از مسیر بندگی خداوند کریم، انحراف یافته و در نهایت به قرب الهی دست نخواهند یافت.

چهار. معرفت‌پذیری

معرفت‌پذیری از استعداد‌های ویژه انسانی و از مبانی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی است. یکی از مسائل مهم در تربیت اخلاقی، وجود انگیزش اصلی، به منظور حرکت برای خودسازی یا دیگرسازی اخلاقی است. آنچه می‌تواند برای شناسایی شکوفایی استعداد‌های اخلاقی محرک باشد، شناخت نیازهای انسانی و تمایل به رفع آن‌هاست. بنابراین، انسان نیازمند معرفت به نفس خویش است. متأسفانه انسان امروز به خاطر توجه و پرداختن بیش از اندازه به امور دنیوی و مادی، خود اصلی‌اش را فراموش کرده و در مسیر خود به سمت هلاکت در حرکت است.

مراد از معرفت نفس، شناخت ویژگی‌ها، خصوصیات، نقاط قوت و ضعف انسان؛ پی‌بردن به موانع و راهکارها و عوامل رسیدن به تکامل در حرکت زندگی انسان است. وقتی انسان به چنین معرفتی دست یافت، در مسیر تربیت اخلاقی خود به خطا نمی‌رود. قرآن کریم در آیات متعددی انسان‌ها را به تدبیر و تعقل در پدیده‌های هستی فرامی‌خواند (بقره/ ۲۱۹، ۲۶۶، ۲۴۲، ۷۶، ۷۳، ۴۴؛ آل عمران/ ۶۵، ۱۱۸؛ انعام/ ۳۲، ۱۵۱، ۵۰)، تا انسان‌ها به صورت کورکورانه و ناآگاهانه مسیر زندگی خود را انتخاب نکنند؛ بلکه علت احکام و شرایع را نیز بیان کرده است و مبنای دعوت خود را بر اساس عقل و خرد بنیان نهاده است تا انسان در معرفت پدیده‌های مختلف انفسی و آفاقی هستی موفق گردد (طباطبایی، میزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۵/ ۲۶۸ - ۲۷۰).

۳. اصول فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی

هر مکتب تربیتی با توجه به مبانی که در تربیت اتخاذ می‌کند، اصول حاکمی دارد که با شناخت آن به اهمیت آن مکتب تربیتی می‌توان پی برد. دین مبین اسلام نیز با خصوصیات منحصر به فرد خود از سایر مکاتب تربیتی متمایز است. در ادامه به مهمترین اصول فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی اشاره می‌شود.

یک. وحيانی بودن گزاره‌های تربیتی

وحيانی بودن گزاره‌های تربیتی نخستین اصل حاکم است. قرآن کریم به اهمیت هدایت انسان به وسیله کتاب الهی و نزول قرآن اشاره دارد (ابراهیم/۱). کتابی است که مصالح فردی و اجتماعی انسان در آن ذکر شده و عمل کردن به آن مایه هدایت و تربیت نفوس انسانی است. گزاره‌های تربیتی قرآن در جهت تعیین فرایند ایجاد انگیزش نقش اصلی داشته و نشان‌دهنده این است که وحی و کلام الهی اصلی حاکم بر اندیشه انسان موحد، در هدایت او به اخلاق الهی مؤثر است. دورماندن از پیام‌های الهی به منزله دورماندن از تربیت صحیح اخلاقی است که باعث ضلالت و گمراهی انسان می‌شود. بدین جهت حاکم بودن اصل وحيانی بودن بر تعیین پروسه ایجاد انگیزش مشخص می‌شود.

دو. تکریم انسان

از دیگر اصولی که قرآن کریم در فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی انسانی اهمیت می‌دهد، توجه به کرامت انسان‌هاست. در فرهنگ غرب، اصل اومانیسم (humanism)، بر ارزش و اهمیت انسان دلالت دارد؛ اما ارزش انسان در این مکتب فلسفی، به حدی است که انسان، حقیقت هستی و خالق تمام ارزش‌های واقعی بوده و حاکم بر شئون هستی و سایر موجودات معرفی می‌شود؛ فرمانروایی که هیچ‌کس را یارای مقابله با او نیست. برخلاف مکتب اومانیسم، قرآن کریم و دین اسلام با کرامت بخشیدن و ارزش واقعی دادن به نوع انسان، بنی‌آدم را از سایر موجودات - حتی ملائکه و پریان - برتری داده است (اسراء/ ۳۰). مراد از فضیلت و عزت بخشیدن به انسان، شرافتی است که در انسان‌ها بوده است؛ اما در سایر موجودات نیست که آن شرافت به سبب برخورداری از عقل است که به سبب آن، حق را از باطل، خیر را از شر و منفعت را از ضرر می‌شناسد (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۳/ ۱۵۵-۱۵۶).

سه. توازن جسم و روح در تربیت

یکی دیگر از اصول فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، توجه به دو ساحت جسم و روح انسان به صورت توأمان است. روان‌شناسی به جسم و روان هر دو توجه دارد. البته روان را نیز بیشتر تفسیر فیزیولوژی می‌کند. در آیات متعددی از قرآن انسان موجودی دوساحتی متشکل از روح و جسم است. اعتقاد به وجود روح انسانی و غیر مادی بودن آن در آیات مربوط به خلقت انسان، (مؤمنون/ ۱۲-۱۴؛ سجده/ ۷-۹؛ حجر/ ۲۸-۲۹) آیات مربوط به مرگ، (زمر/ ۴۲؛ سجده/ ۱۰-۱۱؛ نحل/ ۷۰؛ انعام/ ۶۱-۹۳) آیات مربوط به پس از مرگ، (یس/ ۲۶-۲۷؛ مدثر/ ۳۹-۴۳؛ مؤمنون/ ۹۹-۱۰۰) و آیات مربوط به شهدا (بقره/ ۱۵۴؛ آل عمران/ ۱۶۹).

در روایات اسلامی نیز توجه به ابعاد دوساحتی وجود انسان شده است، چنانچه امام علی (ع) در نهج البلاغه می‌فرماید: «وَحَرَجَتِ الرُّوحُ مِنْ جَسَدِهِ فَصَارَ حَيِّفَةً بَيْنَ أَهْلِهِ» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ۱۶۱). حضرت در جای دیگری به خروج روح از جسم و بقای آن اشاره کرده و می‌فرماید: «وَصَارَتِ الْأَجْسَادُ شَجِبَةً

بَعْدَ بَصَّتِهَا وَ الْعِظَامُ نَخْرَةً بَعْدَ قُوَّتِهَا وَ الْأَرْوَاحُ مُرْتَهَنَةً بِثِقَلِ أَعْبَانِهَا مُوقِنَةً بِغَيْبِ أَنْبَائِهَا» (همان: ۱۱۱).

روش تربیتی اسلام در برخورد با روح و جسم انسان، اعتدالی و دارای نگاه متوازن به طبیعت و مابعدالطبیعه است. در تربیت اخلاقی، هم‌زمان که به آخرت توجه داده می‌شود، دنیا و جسم در نظر گرفته می‌شود؛ بلکه آبادی دنیا و سلامت جسم، مقدمه‌ای برای سعادت آخرت و کمال روح دانسته شده است. چنانچه در حدیث مشهور رسول گرامی اسلام «الدُّنْيَا مَرْعَى الْآخِرَةِ»؛ (ابن‌ابی‌جمهور، عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ۱۴۰۵: ۲۶۷/۱)؛ به این مسئله اشاره شده است.

۴. ویژگی‌های فرایند انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن

فرایند انگیزشی که آیات نورانی قرآن کریم برای تربیت اخلاقی پیشنهاد می‌دهد، از ویژگی‌های خاصی برخوردار است که در ذیل، به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

یک. میانه‌روی

یکی از ویژگی‌های مهم و اساسی در دین مبین اسلام، رعایت حد اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط در همه امور و مسائل است. در تعیین فرایند ایجاد انگیزش اخلاقی از منظر قرآن کریم نیز میانه‌روی مورد توجه قرار گرفته است.

به جهت همین میانه و معتدل بودن فرایند ایجاد انگیزش در قرآن کریم است که خداوند متعال، هم وعده و بشارت می‌دهد و هم وعید و انداز. طبق همین معیار، خداوند حکیم در آیات متعددی (احزاب/۴۵؛ فتح/۸؛ فاطر/۲۴؛ اسراء/۱۰۵؛ فرقان/۵۶) پیامبر اکرم (ص) را بشارت‌دهنده و اندازدهنده نامیده است؛ یعنی پیامبر اسلام (ص) در تربیت مردم باید هر دو طرف را در نظر بگیرد و افراط و تفریط نکرده، با هر دو بال وعد و وعید، در راستای انگیزش مردم قدم بردارد. این مطلب درباره دیگر پیامبران الهی - که مربیان جوامع بشری بودند - نیز صادق است (انعام/۴۸؛ کهف/۵۶؛ نساء/۱۶۵؛ بقره/۲۱۳)؛ و آیات دیگر فرموده است که ما همه رسولان را به عنوان بشارت‌دهنده و اندازدهنده فرستاده‌ایم. با توجه به محتوای آیات یادشده درباره اعتدال و میانه‌رو بودن روش تربیتی انبیا و اولیا الهی، می‌توان یکی از شاخصه‌ها و ویژگی‌های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی را اعتدال دانست.

دو. قابل اجرا بودن

برخی از مکاتب اموری را به‌عنوان عناصر فرایند ایجاد انگیزش مطرح می‌کنند که قابلیت اجرای کامل و دقیق ندارد. این از جمله نقایص و خلأهای اصلی در تربیت اخلاقی است که بشریت از آن رنج می‌برد. قابل اجرا بودن فرایند انگیزش مطرح شده در آیات قرآن کریم، به‌وضوح و روشنی قابل مشاهده و اثبات است. خداوند متعال، عالم و حکیم است و موجود عالم و حکیم، هیچ‌وقت، کار عبث و بی‌فایده انجام نمی‌دهد. بنابراین، اگر فرایندی برای ایجاد انگیزش در متری در حوزه تربیت اخلاقی انسان در آیات حکیمانه و عالمانه

قرآن کریم مطرح شده است، به طور حتم، قابل اجراست. اگر این گونه نباشد، تکلیف به غیر مقدور و ناممکن بوده و کاری عبث است و ذات اقدس الهی از این مسئله پاک و مبرا است.

سه. آگاهی بخشی

انسان همانند جامعه ای است که در آن مردمانی زندگی می کنند و این جامعه، دارای حاکم است و همه به اوامر و نواهی حاکم آن احترام گذاشته و از او پیروی می کنند. عقل انسان، حاکم کل اعضاء و جوارح بدن است و همه اعضاء انسان، مردمان آن جامعه به شمار می روند.

اصولاً آگاهی و بینش در قوه عاقله صورت می گیرد. تا زمانی که عقل به اینجا نرسد که چیزی نیکو و خوب است، به جوارح و اعضاء بدن، دستور انجام نمی دهد و تا زمانی که عقل توجیه نشود که فلان چیز بد و ناپسند است، به جوارح بدن فرمان دوری نداده و آن ها را از آن نهی نمی کند. بنابراین آگاهی و فهم عقل خیلی مهم است و همه کارهای انسان تحت اختیار و فرمان عقل است. پس عقل باید به طور مناسب تغذیه و تأمین شود تا نسبت به امور مثبت - که همان فضائل اخلاقی هستند - فرمان دهد و اعضاء انسان را به آن ها راهبری کند و نسبت به امور منفی - که همان رذایل اخلاقی هستند - نهی کند و اعضاء انسان را از آن ها منع نماید. این از جمله اختیارات و وظایف عقل به شمار می رود.

به همین جهت است که از امام کاظم (ع) نقل شده است: «إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ: حُجَّةً ظَاهِرَةً وَ حُجَّةً بَاطِنَةً فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَالْأَنْبِيَاءُ وَالْأَيُّمَةُ (ع) وَأَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ» (کلینی، الکافی، ۱/۱۳۶۳: ۱۶) برای خداوند متعال بر مردم، دو حجت است: حجت ظاهری و حجت باطنی، اما (حجت) ظاهری، رسولان و پیامبران و ائمه (ع) هستند و اما (حجت) باطنی، عقل ها هستند.

اگر بناست که مربی، مربی را به سمت فضائل اخلاقی راهبری کند و از رذایل اخلاقی، منع نماید، باید آگاهی های لازم را به وی بدهد تا عقل در زمینه خوبی و بدی امور توجیه شود و اعضاء انسان را مدیریت کرده و نسبت به فضائل اخلاقی، امر و از رذایل اخلاقی نهی نماید.

قرآن کریم نیز به این نکته توجه خاص داشته و نسبت به آگاه سازی عقل انسان، حساسیت و اهتمام فراوانی دارد. از این رو در آیه (زمر/۹) خداوند به پیامبر اکرم (ص) خطاب کرده و فرمود که به مردم بگویند که آیا کسانی که می دانند با کسانی که نمی دانند، یکی هستند؟ هر چند ظاهر این جمله، سؤالی است؛ ولی در حقیقت، جمله ای خبری است و حکایت از عدم تساوی عالمان و جاهلان دارد. به طور طبیعی، کسی که علم به چیزی دارد، نسبت به آن چیز احاطه و آشنایی دارد و از پیامدهای آن نیز اطلاع کافی دارد.

۵. اهداف فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی

تبیین اهداف فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم، یکی از نتایج و برون دادهای کلی بحث است که نشان دهنده موفقیت این فرایند در ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی است. با نگاه به آیات قرآن کریم درباره تعیین اهداف کلی در تربیت اخلاقی، موارد ذیل را می توان اهداف فرایند ایجاد انگیزش در تربیت

اخلاقی ناامید.

یک. اصلاح سبک زندگی

یکی از اهداف فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، اصلاح سبک زندگی اسلامی بر اساس مبانی انسان‌شناختی و هستی‌شناختی اسلامی است. از سبک زندگی اسلامی در لسان آیات و روایات به حیات طیبه تعبیر شده است. این کلمه کلیدواژه‌ای ترکیبی برگرفته از آیات قرآن است (نحل/ ۹۷؛ احقاف/ ۲۰) که خصوصیت و ویژگی زندگی مؤمنان را ترسیم می‌کند.

در اصطلاح مفسران قرآن، معانی و مصادیق گوناگونی برای «حیات طیبه» ذکر شده است که برخی برگرفته از احادیث معصومان^(ع) است؛ مانند کسب روزی حلال، (طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۲: ۱۴/ ۱۱۴؛ طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، بی‌تا: ۶/ ۴۲۴؛ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۳/ ۵۹۳) قناعت، خشودی و رضایت از قسمت الهی، (طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، بی‌تا: ۶/ ۴۲۴؛ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن: ۶/ ۵۹۳) شیرینی عبادت و پرستش، عبادت به همراه کسب روزی حلال، (ثعلبی نیشابوری، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، ۱۴۲۲: ۶/ ۴۰) زندگانی در طاعت خداوند، (بروجردی، تفسیر جامع، ۱۳۶۶: ۴/ ۶۴) به دست آوردن رزق و روزی هر روز، (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۶/ ۵۹۳) روزی نیکو و عمل صالح، توانگری، (کاشانی، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، ۱۳۶۶: ۵/ ۲۲۲) سلامتی و کفایت در امور است (ابن جوزی، زاد المسیر فی علم التفسیر، ۱۴۲۲: ۲/ ۵۸۲) برخی از مفسران نیز تمامی موارد گفته شده را قصد کرده و مجموعه آن‌ها را حیات طیبه می‌دانند (ابن کثیر دمشقی، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۹: ۴/ ۵۱۶) برخی از مفسران این حیات را به زندگی در بهشت جاویدان تفسیر کرده‌اند، (آلوسی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۷: ۷/ ۴۶۲؛ طبرسی نیز این دیدگاه را از طریق قتاده و مجاهد و ابن زید از حسن گزارش کرده است و می‌گوید: زندگی طیب فقط در بهشت امکان‌پذیر است؛ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۶/ ۵۹۳) و عده‌ای نیز آن را مختص عالم قبر دانسته‌اند (ابن جوزی، زاد المسیر فی علم التفسیر، ۱۴۲۲: ۲/ ۵۸۲؛ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۶/ ۵۹۳).

با توجه به نتایجی که از انجام عمل صالح نصیب مؤمنان می‌شود؛ حیات طیبه، مفهومی گسترده دارد که همه موارد گفته شده و حتی موارد ذکر نشده را نیز دربر می‌گیرد. در حقیقت موارد اشاره شده در روایات و کلمات مفسران از باب ذکر برخی از مصادیق است. پس «حیات طیبه» یعنی زندگی پاکیزه از هر نظر؛ پاکیزه از آلودگی‌ها، ظلم‌ها، خیانت‌ها، دشمنی‌ها، اسارت‌ها، ذلت‌ها و انواع نگرانی‌ها و هرگونه چیزی که آب زلال زندگی را در کام انسان ناگوار می‌سازد. البته لازم به ذکر است که با توجه به اینکه در دنبال آن، سخن از جزای الهی به نحو احسن به میان آمده است، چنین استفاده می‌شود که حیات طیبه، مربوط به این دنیا است؛ چنانچه جزای احسن، مربوط به عالم آخرت است.» (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۱/ ۳۹۴).

تعیین فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، یکی از فعالیت‌هایی است که باعث رسیدن به حیات طیبه و اصلاح سبک زندگی انسان است که در عصر حاضر گمشده بشریت است.

دو. رسیدن به قرب الهی

یکی از مهمترین و در حقیقت اصلی‌ترین هدف در فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم، رسیدن به کمال و دست یافتن به قرب الهی است. این جایگاه بیان‌گر رابطه‌ای تجردگونه از عالم است که بر اساس روابط مادی قابل تبیین نیست. از این رو، تعابیر مختلفی از کمال و رسیدن به قرب الهی در دیدگاه اندیشمندان اسلامی دیده می‌شود:

در نگاه عرفا، کمال، عبارت از درک و شهود وحدت وجود و رسیدن به مقام فنا است؛ (ابن عربی، فتوحات مکیه، ۱۳۸۱: ۲/ ۲۹۹)؛ اما در اندیشه فلاسفه اسلامی، دست یافتن به حکمت و معرفت همان کمال نهایی است که به معنای درک حقیقت اشیاء به همان حالتی که هست که موجب سعه وجودی انسان شده و او را به قرب الهی نائل می‌کند (موسوی‌نسب و زینلی، جایگاه قرب الهی در تربیت اخلاقی، ۱۳۹۲: ۶۲) در نگاه علمای اخلاق نیز کمال و قرب الهی به معنای تزکیه نفس به معنای ایجاد فضایل اخلاقی و از بین بردن رذایل اخلاقی و نفسانی است (نراقی، جامع السعادات، ۱۳۸۳: ۱/ ۳۳).

با اینکه تعابیر مذکور در ظاهر متناقض با یکدیگر هستند؛ اما حقیقت این است که این سه تعبیر در حکم مکمل سعادت انسان عمل کرده و دلالت بر ذومراتب بودن مراحل قرب و کمال الهی دارد. حتی می‌توان تعبیر فلسفی از کمال را مقدمه کمال اخلاقی دانست که نتیجه نهایی این کمال در قرب و فنای عرفانی دیده می‌شود.

از بررسی مجموع آیه‌های نورانی قرآن کریم، می‌توان این نتیجه را بیان داشت که هدف نهایی و اصلی برای زندگی بشری، نائل شدن به بالاترین مرتبه از قرب به خداوند متعال است. انسان، از آن جهت که انسان است، به خودی خود، هیچ ارزش و جایگاهی ندارد؛ اما وقتی که به خدای جهانیان، وصل شده و به او تقرب می‌یابد، قدرت، ارزش و اعتبار وی، بیش‌تر و بیش‌تر می‌شود. خدای حکیم - با توجه به آیه (حجر/ ۲۹)، پس از فراغت از تنظیم و شکل‌دهی جسم انسان، به درون انسان پرداخت و از روح خودش در درون انسان دمید و به فرشتگان، فرمان داد که برای شأن و منزلت قدسی انسان سجده نمایند.

وجود روح خداوند متعال در انسان، موجب می‌شود، انسان به وسیله آن به صاحب اصلی و منشأ آن، پیوند یابد و در صورتی که این پیوند، به صورت کامل و پیوسته باشد، انسان را به خداوند حکیم نزدیک کرده و هر چه این روند، بهتر و کامل‌تر باشد، میزان قرب، بالاتر و بهتر خواهد بود.

اگرچه خداوند هدف از آفرینش جن‌ها و انسان‌ها را پرستش خویش بیان داشته (ذاریات/ ۵۶) و هدف از آفرینش زندگی و مرگ را آزمایش انسان، جهت معین شدن کسی که نیکوکارتر است، ذکر کرده است (ملک/ ۲) و در آیه (هود/ ۷) هدف از آفرینش آسمان‌ها و زمین در شش روز و عرش بر روی آب را آزمایش انسان، جهت معین شدن نیکوترین انسان‌ها ذکر کرده است. در آیه دیگری (طلاق/ ۱۲) هدف از آفرینش آسمان‌ها و زمین و

نزول فرمان الهی در میان آن‌ها را علم انسان به قدرت خداوند بزرگ بر هر چیزی و احاطه علمی او بر هر چیز، ذکر کرده است؛ اما باید در نظر داشت که خداوند متعال در این گونه از آیات، پیرامون هدف از آفرینش و خلقت، سخن گفته است، نه هدف از زندگی. علاوه بر آنکه عبادت، عمل نیکو، علم به قدرت و احاطه علمی خداوند بزرگ و مانند آن‌ها، همه وسیله‌ای هستند برای نزدیکی هر چه بیش‌تر و بهتر انسان به خداوند بزرگی که سرچشمه هستی و غایت اصلی همه موجودات جهانیان است. بنابراین، نباید مانند این امور را جزو اهداف اصلی و نهایی زندگی انسان دانست؛ بلکه می‌توان این امور را به منزله ابزاری برای رسیدن به هدف و غایت نهایی زندگی بشری به شمار آورد.

طبق این معیار و منطق، نه تربیت اخلاقی، هدف اصلی از آفرینش انسان است و نه انگیزش به سوی تربیت اخلاقی هدف از خلقت انسان است؛ بلکه هر دو مقدمه برای هدفی والا تر هستند که آن قرب معنوی به خداوند متعال است. انسان، احتیاج به تربیت دارد و بر اساس تربیت، رشد معنوی می‌کند و با رشد معنوی، به فضائل و کمالات معنوی دست می‌یابد و در صورت موفقیت در کسب فضائل معنوی، به قرب خداوند سبحان نائل خواهد آمد.

سه. رستگاری

یکی دیگر از اهداف و در حقیقت آخرین هدف فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی قرآن کریم، رساندن انسان به فلاح و رستگاری در دنیا و آخرت است. اگر هدف از خلقت انسان، عبادت خداست، این عبادت نیز برای تربیت اخلاقی انسان است که نتیجه چنین تربیتی، فلاح و رستگاری است و همه تلاش و فعالیت مکتب توحیدی اسلام برای رستگاری انسان است. اهداف عمومی تعلیم و تربیت که همان خودسازی، مسئولیت‌پذیری، برقراری رابطه با دیگران و رسیدن به کفایت اقتصادی که در تمام نظام‌های تربیتی دنیا مطرح است، جملگی با هدف غایی فلاح و رستگاری قابل تفسیر است (نمکی آرانی، ویژگی‌های تعلیم و تربیت اسلامی در گفتگو با دکتر غلامعلی افروز، ۱۳۸۰: ۱۱۲).

در قرآن کریم عبارت «وَأَتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (بقره/ ۱۸۹؛ آل عمران/ ۱۳۰-۲۰۰) در آیات متعددی تکرار شده است تا رستگاری را منوط به اعمال و رفتار انسان و نحوه تربیت او بدانند. پس هدف نهایی و علت غایی از تربیت انسان اخلاقی انسان، رسیدن به رستگاری و فلاح است.

۶. مراحل فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی

بسیاری از مکاتب مطرح در زمینه تربیت و اخلاق که به بحث انگیزش در تربیت اخلاقی پرداخته‌اند، برای انگیزش، فرایندی را ارائه نموده‌اند و برحسب تتبع و استقراء نگارنده، هیچ‌کسی و هیچ مکتبی، انگیزش بسیط را طرح نکرده است. بنابراین، فرایندی بودن و دارای مراحل بودن مقوله انگیزش در زمینه تربیت اخلاقی، یک مسئله اجماعی و مورد اتفاق نظر در میان همه دانشمندان و مکاتب اخلاقی و تربیتی است. چنانچه در تعریف فرایند مطرح شد، مهم‌ترین اجزای فرایند عبارت است از: ۱. نقطه ورودی؛ (Input) ۲. دستاورد یا نقطه

خروجی؛ (Outcome / Output) ۳. فعالیت‌ها؛ (Tasks/Activities) ۴. رویدادها؛ (Events) ۵. نقاط تصمیم‌گیری. (Decision Points)

قرآن کریم نیز در این زمینه، با اجماع ذکر شده، همراهی داشته و قائل به فرایندی بودن این مقوله است. از آیات قرآن کریم به‌طور روشن، برداشت می‌شود که فرایند انجام‌گرفته در ایجاد انگیزش در تربیت اخلاق از منظر قرآن در سه مرحله کلی قابل تبیین است:

یک. مرحله ورودی: بُعد نظری - شناختی

مرحله آغاز و ابتدایی قرآن کریم در فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، بُعد نظری - شناختی است. توجه به بُعد نظری در فرایند ایجاد انگیزش نقش مهمی در تربیت اخلاقی دارد. قرآن کریم با بیان اینکه شناخت انسان باید بر اساس یقین و علم باشد، تکیه بر ظن و گمان را مایه لغزش انسان می‌داند (انعام/۱۱۶). در اموری که مربوط به معارف دینی و شرایع الهی است، تکیه کردن بر ظن و تخمین زدن باعث دوری از حقیقت و افتادن در ورطه انحراف است؛ زیرا حدس و تخمین با جهل و نادانی درهم آمیخته و با بندگی در مقام ربوبی ناسازگار است (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۷/ ۳۳۰) تربیت اخلاقی نیز بدون آگاهی و شناخت حقیقت اشیاء قدم زدن در تاریکی و باعث انحراف در مسیر انسان می‌گردد.

آیه شریفه دیگری که به نقش علم و معرفت در شناخت مسیر اشاره دارد (اسراء/۳۶). انسان به‌صورت فطری در طول دوران زندگی اعتقادی و رفتاری خویش، هدفی به‌جز رسیدن به واقعیات را ندارد و در تلاش است، باور و علمی داشته باشد که بتواند به‌صورت یقینی بگوید: واقع و حقیقت فقط همین است. چنین خواسته‌ای فقط در پیرو علم میسر است و با پیروی کردن از ظن و گمان نمی‌توان به حقیقت قطعی رسید (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۳/ ۹۳).

برخی از محققان حوزه تربیت اخلاقی معتقدند: «شکل‌گیری هرگونه عملی، در علم و شناخت ریشه دارد؛ زیرا شکوفایی میل‌های فطری، مشروط به علم و شناخت است. علم و شناخت دو نقش ایفا می‌کند: نخست اینکه حقیقت را برای ما روشن می‌سازد، حق و باطل را می‌شناساند؛ دوم اینکه میل‌ها و انگیزه‌های فطری، پس از علم و آگاهی، مصداق می‌یابند و در مسیر شکوفایی و حرکت به‌سوی عملی شدن، قرار می‌گیرند.» (فقیهی، روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان، ۱۳۹۳: ۱۲۲).

شناخت به‌قدری دارای اهمیت است که می‌توان گفت: «خداوند کسانی را که از ابزارهای شناختی خود بهره کافی نمی‌برند و به‌مقتضای آن عمل نمی‌کنند، همانند چهارپایان، بلکه گمراه‌تر می‌شمارد؛ چراکه شناخت، اصلی‌ترین وجه تمایز انسان از دیگر حیوانات است و کسانی که این وجه تمایز را ندارند، قدرت تمیز خیر از شر، و نافع از ضار را در ارتباط با حیات سعیده از دست داده‌اند.» (همان: ۱۲۷).

با توجه به اهمیت بُعد نظری و شناختی ایجاد انگیزش، آیات متعددی از قرآن کریم در جهت شناخت بعد نظری فرایند ایجاد انگیزش، مراحل شناخت را مشخص می‌کنند. چنانچه در فصل بعدی به‌صورت مفصل

فرایند شناخت انگیزش بحث خواهد شد، در اینجا به صورت اجمالی به مرحله آغازین فرایند ایجاد انگیزش (نظری - شناختی) اشاره می‌شود.

در قرآن کریم این فرایند به صورت خودشناسی، خداشناسی، قرآن‌شناسی، پیامبرشناسی، هدف‌شناسی، یادآوری نعمت‌ها و نصرت‌ها، تبیین سنن الهی انگیزه‌بخش، برشمردن آثار مثبت تربیت اخلاقی، بیان حکمت‌های نهی، تبیین ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها برای متربی، رفع شبهات، توصیه به عبرت گرفتن از سرگذشت پیشینیان، اطمینان‌بخشی به قلوب با ذکر داستان‌های پیامبران، بیان اسرار تربیت، یادآوری و تذکر در امور تربیتی و غفلت زدایی با یاد مرگ و معاد، نمود و ظهور دارد.

دو. مرحله فعالیت‌ها: بُعد عملی - رفتاری

پروژه دوم در فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن، بُعد عملی - رفتاری و بخش فعالیت‌هایی است که متربی در فرایند ایجاد انگیزش باید انجام دهد. علم و عمل، معرفت و عبادت، معانی هستند که در اسلام، همسایه و به تعبیری یکی شده‌اند. چگونه علم و عمل یکی می‌شوند؟ وحدت علم و عمل؛ یعنی علم باید نافع باشد. علم به عمل و عمل به علم زنده است. ما با علم عمل می‌کنیم. بر اساس برخی از روایات معصومین (ع) معرفت و شناخت بر عمل و رفتار مقدم است. (کلینی، الکافی، ۱۳۶۳: ۲/۴۶۶). معرفت به حقایق هستی در سایه عمل به آموزه‌های قرآنی بستگی دارد، قرآن کریم درباره رعایت تقوا و عمل دینی می‌فرماید: در سایه عمل و رفتار متناسب با قرآن کریم است که انسان به بسیاری از معارف عمیق و نایافته قرآن دست می‌یابد (انفال/۲۹).

فرایند عملی و رفتاری در ایجاد انگیزش بر تربیت اخلاقی بر اساس آیات قرآن عبارت‌اند از: ارائه برخی از راهکارهایی تربیتی مانند توبه و استغفار، توسل و شفاعت، دعا و عبادت، حفظ عفت و حیا، ترغیب حسن تعاون و همکاری، جلب اعتماد به نفس، ایجاد حس رقابت و مسابقه، دادن وعده و وعید، ترسیم چشم‌انداز منفی و مثبت، مقایسه در مرئی و منظر متربی؛ عهد و پیمان گرفتن از متربی، ترساندن از اهمال‌کاری، تحریم بر تفکر و تعقل و تشویق و تنبیه متربی.

سه. مرحله خروجی: تصمیم‌گیری

مرحله پایانی و به اصطلاح خروجی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، عبارت است از: نتایجی که در سایه شناخت و کسب معرفت به دست آمده و با عمل به دستورات قرآن و رفتار کردن بر اساس آیات قرآن است که نتیجه دلخواه را خواهد داد. چنانچه در اهداف تربیت اخلاقی مطرح شد، هدف نهایی و مرحله خروجی فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، رسیدن به کمال در زندگی دنیوی و اخروی و قرب الهی است که گمشده تمامی انسان‌ها در طول زندگی است. زمانی که متربی پروژه و فرایند معرفت و شناخت را با عمل و رفتار قرآنی به پایان رساند، به درجه‌ای از کمال و قرب الهی می‌رسد که نتیجه آن رسیدن به آرامش و اطمینان قلبی، اصلاح سبک زندگی قرآنی و رسیدن به صلاح و رستگاری در این دنیا و جهان باقی است.

نتیجه

شناخت جایگاه و نقش فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی، منوط به تعیین مواردی است که در بحث از تربیت اخلاقی لازم و ضروری است. مباحثی همچون ضرورت، مبانی، اصول حاکم، اهداف و مراحل فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم. با توجه به اینکه شناخت این مباحث از مبادی و پیش نیازهای این مسئله است، در صورت بی توجهی به این مطالب، احتمال خطا رفتن در تعیین ابعاد نظری و عملی این فرایند وجود دارد.

مبانی یا همان پیش فرض های بنیادین فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن در موارد ذیل خلاصه می گردد: یکتاپرستی، اختیار، فطرت الهی و معرفت پذیری انسان. اصول حاکم بر فرایند ایجاد انگیزش نیز عبارتند از: و حیانی بودن گزاره های تربیت اخلاقی، الگوپذیری، تکریم انسان و توازن جسم و روح در تربیت انسان. ویژگی های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی عبارتند از: اعتدال و میانه روی، قابل اجرا بودن و آگاهی بخشی.

اهداف فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم در سه هدف کلی یعنی: اصلاح سبک زندگی، رسیدن به قرب الهی و رستگاری انسان در دو جهان خلاصه می شود. مراحل فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم در سه مرحله انجام گرفته است: ۱. مرحله ورودی: بعد نظری و شناختی انگیزش در تربیت اخلاقی؛ ۲. مرحله فعالیت ها: بُعد عملی و رفتاری انگیزش در تربیت اخلاقی؛ ۳. مرحله خروجی و تصمیم گیری که همان رساندن مرتبی به نقطه ایدئال در تربیت اخلاقی و کمال و رستگاری مرتبی است.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه، رضایی اصفهانی، محمد علی و همکاران، نخستین ترجمه گروهی قرآن کریم، قم: دار الذکر، ۱۳۸۴ ش.
۲. آلوسی بغدادی، ابوالفضل شهاب‌الدین سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ ق.
۳. ابن‌ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین، عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ۴ جلد، قم، دار سید الشهداء للنشر چاپ: اول، ۱۴۰۵.
۴. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر فی علم التفسیر، تحقیق: عبدالرزاق المهدی، بیروت: دار الکتاب العربی، ۱۴۲۲.
۵. ابن‌عربی، محی‌الدین محمد بن علی، فتوحات مکیة، ترجمه: محمد خواجوی، تهران: نشر مولی، ۱۳۸۱.
۶. ابن‌کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات لیب بیزنون، ۱۴۱۹.
۷. بروجردی، سید محمد ابراهیم، تفسیر جامع، تهران، صدرا، ۱۳۶۶.
۸. بریجانیان، ماری، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، ویراستار بهاء‌الدین خرمشاهی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران: ۱۳۷۳.
۹. بناری، علی همت، تربیت اخلاقی و ضرورت نگاهی دوباره به آن، مجله مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، شماره دوم، تابستان ۱۳۷۹.
۱۰. پورافکاری، نصرت‌الله، فرهنگ جامع روانشناسی - روان‌پزشکی: انگلیسی- فارسی، انتشارات معاصر، تهران: ۱۳۷۶.
۱۱. ثعلبی نیشابوری، احمد بن ابراهیم ابواسحاق، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۲۲ ق.
۱۲. جوادی‌آملی، عبدالله، شریعت در آینه معرفت، مرکز فرهنگی رجاء، قم، ۱۳۷۲.
۱۳. خدائپناهی، محمدکریم، انگیزش و هیجان، دوازدهم، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران: ۱۳۸۹ ش.
۱۴. سیدجوادی، سید رضا، تئوری‌های مدیریت، انتشارات نگاه دانش، تهران: سوم، ۱۳۸۶ ش.
۱۵. شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تحقیق و تصحیح: صبحی صالح، انتشارات هجرت، قم: ۱۴۱۴ ق.
۱۶. شکوهی، غلامحسین، مبانی و اصول آموزش و پرورش، آستان قدس رضوی، مشهد: ۱۳۷۵.

۱۷. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، پنجم، دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، قم: ۱۴۱۷ ش.
۱۸. — شیعیه در اسلام، به کوشش: سید هادی خسروشاهی، مؤسسه بوستان کتاب، قم: ۱۳۸۶.
۱۹. طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، یکم، تحقیق سید محمدباقر موسوی خراسانی، نشر مرتضی، مشهد: ۱۴۰۳ ق.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات ناصر خسرو، تهران: سوم، ۱۳۷۲ ش.
۲۱. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، دار المعرفه، بیروت: ۱۴۱۲ ق.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، دار الاحیاء التراث العربی، بیروت: بی تا.
۲۳. عالمزاده نوری، محمد، راهبرد تربیت اخلاقی (استراتژی تحول اخلاقی و معنوی)، مجله معرفت اخلاقی، شماره پنجم، زمستان ۱۳۸۹ ش.
۲۴. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، امیر کبیر، تهران: ۱۳۶۳.
۲۵. فقیهی، سید احمد، روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان، اول، انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، قم: ۱۳۹۳ ش.
۲۶. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، معجم القاموس المحیط، ترتیب و تصحیح ابراهیم شمس الدین، شركة الأعلمی للمطبوعات، بیروت: ۱۴۳۳ ق/ ۲۰۱۲ م.
۲۷. فیومی مقری، احمد بن محمد، المصباح المنیر، مؤسسه دارالهجره، قم: سوم، ۱۴۲۵ ق.
۲۸. کاشانی، ملا فتح الله، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، کتابفروشی محمدحسن علمی، تهران: ۱۳۶۶.
۲۹. کبیری، زینب، معلمی، حسن، مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبائی، مجله معرفت اخلاقی، شماره ۱، زمستان ۱۳۸۸.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، دارالکتب الإسلامیه، تهران: پنجم، ۱۳۶۳ ش.
۳۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، دار إحياء التراث العربی، بیروت: ۱۴۰۳ ق.
۳۲. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، صدرا، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۷۴.
۳۳. —، تعلیم و تربیت در اسلام، انتشارات صدرا، تهران: چاپ چهل و دوم: ۱۳۸۳.
۳۴. —، فلسفه اخلاق، انتشارات صدرا، تهران: ۱۳۷۲ ش.
۳۵. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، هشتم، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران: ۱۳۷۱ ش.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامیه، تهران: ۱۳۷۴ ش.

۳۷. موسوی‌نسب، سید محمدرضا، زینلی، احسان، جایگاه قرب الهی در تربیت اخلاقی، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال پنجم، شماره دوم، پیاپی ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.
۳۸. نراقی، ملامهدی، جامع السعادات، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم: ۱۳۸۳ ق.
۳۹. نمکی آرانی، میثم، ویژگی‌های تعلیم و تربیت اسلامی در گفتگو با دکتر غلامعلی افروز، مجله مربیان، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۰.

References

۱. The Holy Quran ،Translation of the Quran, Rezaei Isfahani, Mohammad Ali et al., The first group translation of the Holy Quran, Qom: Dar al-Dhikr, ۲۰۰۵.
۲. Alousi Baghdadi, Abul Fazl Shahab al-Din Seyyed Mahmud, Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-'Azeem and al-Saba al-Mathani, Beirut: Dar al-Fikr, ۱۴۱۷ A.H.
۳. Ibn Abi Jumhur, Mohammad bin Zain al-Din, Awali al-La'ali al-Azizah fi al-Ahadith al-Diniyyah, ۴ Volumes, Qom, Dar Seyyed al-Shohada Publishing House: First Edition, ۱۴۰۵.
۴. Ibn Jawzi, Abd al-Rahman bin Ali, Zad al-Masir fi Ilm al-Tafsir, Research: Abd al-Razzaq al-Mahdi, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, ۱۴۲۲.
۵. Ibn Arabi, Muhyiddin Mohammad bin Ali, Futuhat al-Makiyyah, Translated by Mohammad Khajawi, Tehran: Mouli Publishing House, ۲۰۰۲.
۶. Ibn Kathir Damasqi, Ismail bin Amr, Tafsir al-Quran al-Azeem, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Manshurat Labib Beizun, ۱۴۱۹.
۷. Boroujerdi, Seyyed Mohammad Ibrahim, Tafsir Jame, Tehran, Sadra, ۱۹۸۷.
۸. Brijanian, Mari, Glossary of Philosophy and Social Sciences Terms, Edited by Bahauddin Khorramshahi, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran: ۱۳۹۴.
۹. Banari, Ali Hammat, Moral Education and the Need to Reassessment, Journal of Applied Islamic Education and Training, Issue ۲, Summer ۲۰۰۰.
۱۰. Pourafkari, Nusratullah, Comprehensive Dictionary of Psychology - Psychiatry: English-Persian, Contemporary Publications, Tehran: ۱۹۹۷.
۱۱. Tha'libi Neishabouri, Ahmad bin Ibrahim Abu Ishaq, Al-Kashf wa al-Bayan an Tafsir al-Quran, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: ۱۴۲۲ A.H.
۱۲. Javadi Amoli, Abdullah, Sharia in the Mirror of Knowledge, Raja Cultural Center, Qom, ۱۹۹۳.
۱۳. Khodapanahi, Mohammad Karim, Motivation and Emotion, ۱۲th Edition, Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (SAMT), Tehran: ۲۰۱۰.
۱۴. Seyyed Javadin, Seyyed Reza, Management Theories, Negah Danesh Publications, Tehran: Third, ۲۰۱۶.
۱۵. Sharif Razi, Mohammad bin Hossein, Nahj al-Balaghah, Researched and Edited: Sobhi Saleh, Hijrat Publications, Qom: ۱۴۱۴ A.H.

۱۶. Shokohi, Gholam Hossein, Foundations and Principles of Education, Astan Quds Razavi, Mashhad: ۱۹۹۶.
۱۷. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein, Al-Mizan fi Tafsir al-Quran, ۵th Edition, Islamic Publications Office (Affiliated to the Qom Seminary Teachers Association), Qom: ۱۴۱۷.
۱۸. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein, Shia in Islam, Prepared by Seyyed Hadi Khosrowshahi, Bustan Kitab Institute, Qom: ۲۰۰۷.
۱۹. Tabarsi, Ahmad bin Ali, Al-Ihtijaj ala Ahl al-Lujaj, Researched by Seyyed Mohammad Baqir Mousavi Khoasan, Murtaza Publishing House, Mashhad: ۱۴۰۳ A.H.
۲۰. Tabarsi, Fazl bin Hassan, Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Naser Khosro Publications, Tehran: Third, ۱۹۹۳.
۲۱. Tabari, Abu Ja'afar Mohammad bin Jarir, Jami al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Dar al-Ma'rifah, Beirut: ۱۴۱۲ A.H.
۲۲. Tusi, Mohammad bin Hassan, Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran, Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: n.d.
۲۳. Alamzadeh Nouri, Mohammad, Ethical Education Strategy (Ethical and Spiritual Development Strategy), Moral Knowledge Magazine, Number ۵, Winter ۲۰۱۰.
۲۴. Amid, Hassan, Amid Persian Dictionary, Amir Kabir, Tehran: ۱۹۸۴.
۲۵. Faqhi, Seyyed Ahmad, Methods of Moral Education in Al-Mizan, ۱st Edition, Publications of Imam Khomeini Research Institute, Qom: ۲۰۱۴.
۲۶. Firouzabadi, Mohammad bin Yaqub, Al-Qamoos al-Muhit Dictionary, Prepared and Edited by Ibrahim Shamsuddin, Al-A'jami Publishing Company, Beirut: ۱۴۲۳ A.H./ ۲۰۱۲ A.D.
۲۷. Fayoumi Moqri, Ahmad bin Mohammad, Al-Masbah al-Munir, Dar al-Hijrah Institute, Qom: Third Edition, ۱۴۲۵ A.H.
۲۸. Kashani, Mulla Fethullah, Tafsir of Manhaj al-Sadiqin fi Ilzam al-Mukhalifin, Mohammad Hassan Elmi Bookstore, Tehran: ۱۹۸۷.
۲۹. Kabiri, Zainab, Maalemi, Hassan, The Principles and Methods of Moral Education in the Holy Quran from the Perspective of Allamah Tabatabai, Ethical Knowledge Magazine, No. ۱, Winter ۲۰۰۹.
۳۰. Kulayni, Mohammad bin Yaqub, Al-Kafi, Researched by Ali Akbar Ghaffari, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran: Fifth, ۱۹۸۴.

٣١. Majlisi, Mohammad Baqir, Bihar al-Anwar Al-Jame li Durar Akhbar al-Aiymmah al-Athar, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: ١٤٠٣ A.H.
٣٢. Motahhari, Mortaza, Collection of Works, Sadra, Tehran, ٤th Edition, ١٩٩٥.
٣٣. Motahhari, Mortaza, Basis of Education and Training in Islam, Sadra Publishing House, Tehran: ٤th Edition: ٢٠٠٤.
٣٤. Motahhari, Mortaza, Philosophy of Ethics, Sadra Publications, Tehran: ١٩٩٣.
٣٥. Moin, Mohammad, Farhang Farsi Moin, ٨th Edition, Amir Kabir Publishing House, Tehran: ١٩٩٢.
٣٦. Makarem-Shirazi, Naser, Tafsir Nemounah (The Ideal Exegesis), Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran: ١٩٩٥.
٣٧. Mousavinasab, Seyyed Mohammad Reza, Zaineli, Ehsan, The Place of Divine Proximity in Moral Education, Islam and Educational Researches, ٥th Year, ٢nd Number, ١٠ Series, Fall and Winter ٢٠١٣.
٣٨. Naraqi, Mullamahdi, Jame al-Sa'adat, Ismailian Press Institute, Qom: ١٣٨٣ A.H.
٣٩. Namaki Arani, Maitham, Features of Islamic Education and Training in a Conversation with Dr. Ghulamali Afrooz, Morbiyan Magazine, Number ٢, Spring and Summer ٢٠٠١.